

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

ФПСР ОНУ імені І.І. Мечникова

Кафедра загальної психології і психології розвитку особистості

Дипломна робота

магістр

(освітньо-кваліфікаційний рівень)

на тему: **«Відношення до часу особистостей з осмисленим життям»**

«Relations to time of people with meaningful lives»

Виконав: студент денної форми навчання

спеціальність 053 – Психологія

Кононенко К.О.

Керівник к.психол.н., вик Буганова В.М. _____

(підпис)

Рецензенти: д.психол.н., проф Родіна Н.В. _____

(підпис)

д.наук з дер. управління, проф. Воронов О.І _____

(підпис)

Рекомендовано до захисту:

Протокол засідання кафедри

№____ від _____ р.

Завідувач кафедри

_____ Кіреєва З.О.

(підпис)

Захищено на засіданні ЕК № 2

протокол № 4 від 23.06.2017 р.

Оцінка _____ / _____ / _____

(за національною шкалою, шкалою

ECTS, бали)

Голова ЕК

(підпис)

Одеса – 2019

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ПОНЯТТЬ ОСМИСЛЕННОСТІ ЖИТТЯ ТА ПЕРЕЖИВАННЯ ЧАСУ	6
1.1 «Осмисленість життя» як психологічна категорія	7
1.2 Теоретичні підходи до дослідження переживання часу	23
1.3 Дослідження переживання часової перспективи в екзистенційній психології.....	34
Висновки до розділу	37
РОЗДІЛ 2 .ОРГАНІЗАЦІЯ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	41
2.1. Організація дослідження	41
2.2. Методи дослідження.....	43
Висновки до розділу	47
РОЗДІЛ 3 ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ	49
3.1 Дослідження особливостей сприйняття перспективи часу особами з різним рівнем осмисленості життя.....	49
3.2 Психологічний аналіз особливостей сприйняття перспективи часу особами з різним рівнем осмисленості життя.....	59
Висновки до розділу	64
ВИСНОВКИ	68
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	73
ДОДАТКИ	79
Додаток А.....	79
Додаток Б	93
Додаток В	95
Додаток Г	99

ВСТУП

Актуальність дослідження. Дослідницький інтерес до проблеми психологічного часу пояснюється інтегрованістю людського життя в час, наявності в ньому періодів, коли такі поняття як «минуле», «теперішнє» и «майбутнє» втрачають для людини свою звичну визначеність, по-новому єю осмислюються та переживаються. В результаті цього відбувається динамічні зміни в ціннісній сфері особистості, способах життєвого цілеполагання та життєбудування. Особливу значущість ці зміни набувають в студентському віці, який є центральним періодом становлення особистості (Б.Г. Ананьев).

Проте, на сьогоднішній день недостатньо вивченими лишаються особливості переживання часу в студентському віці в процесі професійної підготовки студентів та зв'язок особливостей смислової сфери з особливостями переживання часу. Рішення цих питань необхідно для розуміння закономірностей особистісно-професійного розвитку майбутнього спеціаліста, та специфіки ціннісного осмислення особистістю власного життєвого шляху в період освоєння професії.

Аналіз наукових джерел свідчить, що проблема переживання часу є предметом підвищеної уваги як відчизняних (Д.Г. Елькін, Б.Й. Цуканов, К.А. Абульханова, Т.Н. Березіна, Е.А. Головаха, А.А. Кроник, З.О. Кіреєва, В.М. Буганова та ін.), так і зарубіжних (Г. Вудроу, Ф. Зімбардо, П. Фресс та ін.) вчених.

На переживання часу має великий вплив його смислова наповненість. Таким чином, через організацію смислової структури особистості можливо досягти більш ефективного використання часу як ресурсу.

Мета дослідження. Теоретичний аналіз та емпіричне дослідження особливостей переживання часу особами з різним рівнем осмисленості життя.

Відповідно з метою були поставлені наступні завдання:

1. Провести теоретико-методологічний аналіз літератури та узагальнити данні про концепти «переживання часу» та «осмисленість життя» .

2. Емпірично дослідити особливості впливу рівня осмисленості життя на переживання часу.

3. Описати особливості переживання часу особами з різним рівнем осмисленості життя.

Об'єкт дослідження: сенсожиттєва та темпоральна сфери особистості

Предмет дослідження: особливості переживання часу особами з різним рівнем осмисленості життя.

Методи дослідження: для розв'язання поставлених завдань у роботі були використані методи теоретичного й емпіричного дослідження: теоретичні методи (аналіз, порівняння, класифікація, систематизація, узагальнення), які дали можливість науково-теоретичного обґрунтування отриманих нами даних; емпіричні методи дослідження (опитувальник «ММРІ» в адаптації Ф.Б. Березіна, М.П. Мірошнікова, Р.Б. Романця (Додаток А); опитувальник «Діагностика духовної кризи» Л.В.Шутової та А.В.Ляшука (Додаток Б); тест Смишловиттєвих Орієнтацій в адаптації Д.А. Леонтьєва (Додаток В); «Опитувальник часової перспективи» Ф. Зімбардо (Додаток Г); методи математичної статистики (описові статистики, кореляційний аналіз). Статистична обробка даних здійснювалась за допомогою комп'ютерної програми ехсел. Метою математичного аналізу даних виступив пошук взаємозв'язків між показниками переживання часу та рівнем осмисленості життя.

Надійність та достовірність результатів дослідження забезпечувались використанням валідних, надійних опитувальників та формуванням репрезентативної вибірки учасників дослідження.

База дослідження. Дослідницька робота проводилася на базі Одеського національного університету імені І.І. Мечникова. У ньому брали участь студенти першого та третього курсу. Загальна кількість осіб виборки склала 78 осіб. З них 36 студентів першого курсу та 42 студенти третього курсу віком від

18 до 22 років. Під час другого етапу, вибірка була скорочена до 60 осіб, оскільки особи, зі свідомими когнітивними викривленнями результатів були вилучені з дослідження.

Структура та обсяг роботи. Дана робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел, який налічує 77 найменування, 4 додатки. Основний зміст роботи, викладений на 71 сторінці комп'ютерного набору, містить 4 таблиці, 4 рисунки. Загальний обсяг роботи – 101 сторінка.

ВИСНОВКИ

1. Проведено теоретико-методологічний аналіз літератури та узагальнено данні про концепт «часова перспектива» та «осмисленість життя».

Проблемою смислової наповненості буття особистості активно займалися такі представники напрямку екзистенціальної психології як В. Франкл, І. Ялом, Е. Фромм, С. Мадді, М.Ш. Магомед-Емінов та Д.А. Леонтьєв. Спираючись на їх праці можливо вивести два визначення смислу:

- сенс як орієнтир – в теорії В. Франкла, як і в ряді інших теорій (А. Адлера, К.-Г. Юнга, Дж. Ройса), сенс розглядався як вищий орієнтир людської поведінки.
- сенс як універсальний механізм, який існує на різних рівнях і ланках людської поведінки - в загальнопсихологічних теоріях (А.Н. Леонтьєва, Ж. Нюттена, Дж. Келли і ін.) сенс виступав як порівняно елементарний універсальний механізм, присутній на різних рівнях і в різних ланках людської поведінки і пізнавальної активності.

М.Ш. Магомед-Емінов в своїх работах, заснованих на психотерапевтичній допомозі особам, які брали участь у бойових діях та страждали на посттравматичний стресовий розлад, дійшов висновку, що «коли людина знаходиться в смисловому вакуумі, вона потребує повторного набуття втраченого смислу, проте, це не завжди можливо. І в данному випадку виникає протиріччя з позицією В. Франкла, який виводив сутність психологічних колізій людини виключно з самого факту втрати смислів. Існують безглузді ситуації, в яких неможливо знайти ніякого «істинного» смислу. Більш того, наділення сенсом безглузлого призводить до деформації особистості та виникненню неврозів. Таким чином, існування певної системи смислів може забезпечити я повноцінне життя особистості, так і завадити йому.

Було встановлено, що переживання часу є складним психофізіологічним процесом, оскільки на це впливає складність об'єкту сприйняття та взаємодія психічних та фізіологічних процесів. Цією проблемою займалися такі вітчизняні вчені як І.М. Сеченов, Д.Г. Елькін Б.Й. Цуканов, К.А. Абульханова, Т.Н. Березіна З.О. Кіреєва, В.М. Буганова, та зарубіжні вчені як К. Левин, Г. Вудроу та Ф. Зімбардо.

Взаємодія з часом є фундаментальною характеристикою людського досвіду, як об'єктивного (тобто, такого, що задається механізмами), так і суб'єктивного (особистісні часові конструкти). Психологічний час особистості є сполучною ланкою між всіма структурами реальності та пронизує всі сфери життєдіяльності людини, оскільки і зовнішні (природні, соціальні, економічні та ін.), і внутрішні (психічні) процеси проходять та розвертаються у часі.

В роботах К.А. Абульханової та Т.Н. Березіної було сформовано центральне поняття – особистісної організації часу – життя та діяльності. Через це поняття пов'язується суб'єктивний та об'єктивний час в психіці людини, що забезпечує їх інтеграцію в рамках даної концепції на відміну від інших підходів, в яких наявні їх протипоставляння, або розрив їх взаємодії. Для описання цієї організації ними були запропоновані наступні поняття: «життєва позиція», «життєва лінія» та «життєва перспектива», які мали на меті описати логіку життєвого руху особистості, його темпи, рівні ціннісні характеристики, масштаби та протиріччя, виявити подвійну залежність часу життєвого шляху від особистісної здатності до організації часу.

Так як переживання часу має значущий суб'єктивний компонент, воно може розтягуватися або зжиматися в залежності від смислової наповненості подіями, які складають собою перспективу часу. Ф. Зімбардо дає наступне визначення часової перспективи: «Часова перспектива – є основним аспектом в будівництві психологічного часу, вона виникає з когнітивних процесів, які розділюють життєвий досвід людини на рамки категорій «минулого», «теперішнього» та «майбутнього» і емоціональних процесів, які надають їм емоційного забарвлення».

В. Франкл описував екзистенційний вакуум як суб'єктивне почуття втрати життєвих смислів. В екзистенційній психології ця психологічна криза характеризується як стан переживання втрати буттєвої основи існування, що виникає як відповідь на емоційно значущу подію або явище, та супроводжується процесом пошуку нової смислової структури за межами особистості (так званий «пошук сакрального»).

Людина, згідно з екзистенційними психологами і психотерапевтами, таким як М. Босс, Р. Мей та ін., в своєму існуванні, бутті в світі (Dasein), володіє, на відміну від інших живих істот, здатністю до трансценденції (виходу) з поточної, сьогочасної ситуації. Екзистенціальні терапевти відзначають, що особливо глибокі психологічні переживання "розхитують" позиції людини по відношенню до часу. Наприклад, сильна тривога і депресія знищують час, роблячи неможливим майбутнє. Для подолання цієї кризи людині необхідно встановити нову функціонуючу смислову структуру, що допоможе створити нерозривну часову перспективу.

2. Під час дослідження були виявлені такі особливості зв'язку впливу осмисленості життя на переживання часу:

Виявлена значуща пряма кореляція низької напруги екзистенціального вакууму та орієнтацій на «гедоністичне ставлення до теперішнього», «позитивне ставлення до майбутнього» та «позитивне ставлення до минулого». Це свідчить про те, що в стабільному стані смислової системи наявна інтеграція всіх трьох категорій переживання часу у єдину наскрізну перспективу. Таким чином, створюється цілісна часова перспектива, яка забезпечує найбільш повноцінне функціонування особи при будівництві власного життєвого шляху.

Виявлена значуща зворотня кореляція низької напруги екзистенціального вакууму та орієнтації на «фаталістичне теперішнє» та помірна зворотня кореляція з орієнтацією на «негативне ставлення до минулого». Така комбінація може свідчити про те, що особи у стабільному стані смислової системи можуть центруватися в моменті «тут і зараз», що допомагає їм подолати стрес,

викликаний травматичними спогадами та докладати вольових зусиль при взаємодії з екзистенціальними данностями.

Виявлена незначуща пряма кореляція низької напруги екзистенціального вакууму та орієнтацій на «перспективу трансцендентного майбутнього». Оскільки, головною рушійною силою особистості в рамках екзистенціального напрямку психології є пошук та реалізація смислу, як засобу зняття фрустрації та апатії від зтикання з екзистенціальними данностями, наявність міцної смислової структури та інтегрованих категорій часової прямої можуть знижувати інтенсивність пошуку смислів езотеричними засобами за рамками життя.

Інша картина спостерігається у групі студентів з актуальною смисловою кризою:

Виявлена пряма значуща кореляція стану екзистенціального вакууму та орієнтаціями на «негативне ставлення до минулого» та «фаталістичне теперішнє», що свідчить про неспроможність осіб у цьому стані інтегрувати суб'єктивно травмуючий досвід у систему власних смислів та відчуття непереборності зіткнення з екзистенціальними данностями.

Особа не може використовувати стару систему смислів та відчуває втрату почуття опори: разом з розумінням того, наскільки непередбачуваним може бути навколишній світ, приходить наростання тривоги через недостачу інформації про значущі для особи події, складність прогнозування результатів власних дій та невизначеності свого кінцевого становища, що звужує можливі перспективи переживання майбутнього – вона стає розмитою та тривожною.

У цьому стані особа починає закриватися у негативних переживаннях відносно свого актуального стану, що відображається на суб'єктивному почутті розтягнутості часу та його низькій заповненості подіями. Через це різниця між днями стає все менш помітною, що ще більше затримує орієнтацію у теперішньому та значно знижує ефективність праці, оскільки знижується концентрація уваги та її переключаємість.

Накопичення стресу починає викривляти спогади про минулі події: починають загострюватись негативні якості подій, а позитивні стають менш помітними. Таким чином, особа концентрується на переживанні травмуючих подій, негативних емоцій та переживань. Це зменшує її активність у теперішньому, оскільки можливі варіанти дії у ситуаціях починають викривлятися негативним досвідом.

Проявляється помірна зворотня кореляція між екзистенціальним вакуумом та орієнтаціями на «позитивне ставлення до минулого», «гедоністичне ставлення до теперішнього» та «позитивне ставлення до майбутнього», оскільки стрес, переживаємий від втрати смислової структури зменшує здатність конструктивно переробляти набутий досвід, уявлення про минуле, створені у такому психологічному стані часто можуть нести в собі можливість ретравматизації.

Без ефективної смислової структури особі стає дуже важко вирішуватись на зіткнення з екзистенціальними даностями та встановлення есоційного контакту з навколишнім світом, що значно зменшує можливість отримання позитивних емоцій та задоволення від життєдіяльності.

Через переживання непередбачуваності наколишнього світу, особі стає важче робити прогнозування власних дій, що зменшує оптимістичність майбутнього та з'являється тенденція до суб'єктивного віддалення подій, які є значущими для особи.

Виявлена незначуща пряма кореляція між актуальністю екзистенціального вакууму та «перспективи трансцедентного майбутнього», оскільки в такому стані особа потребує відповідей, які вона вже не може знайти в собі. Це призводить до того, що деякі особи можуть проявляти інтерес до різних релігійних вчень, або містицизму, які можуть дати заспокійливі відповіді та нові смислові одиниці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Абульханова, К. А., Березина, Т. Н. Время личности и время жизни. - СПб.: Алетейя, 2001. – 348 с.
2. Анцыферова, Л.И. Категория развития в психологии / Л.И. Анцыферова, Д.Н. Завалишина, Е.Ф. Рыбалко // Категории материалистической диалектики в психологии. - М.: Изд-во «Наука», 1988. - С. 22-55.
3. Ахундов, М.Д. Концепции пространства и времени: истоки, эволюция, перспективы / М.Д. Ахундов. - М.: Изд-во «Наука», 1982. - 222 с.
4. Бодалев А.А. Общее и особенное в субъективном пространстве мира и факторы, которые их определяют. // Мир психологии. - 1999. - № 4 (20). - С. 26-29.
5. Брагина Н.Н., Доброхотова Т.А. Функциональные асимметрии человека. М.: Медицина, 1988. – 252 с.
6. Братченко С.Л. «Экзистенциально-гуманистическая психология глубинного общения». Уроки Джеймса Бюджентала, Москва: изд. "Смысл", 2001, <http://institut.smysl.ru/> Сайт: Институт экзистенциальной психологии и жизнетворчества.
7. Буганова В.Н. Дискретность психического развития в масштабе времени: дис. канд. психол. наук: 19.00.01 / Буганова Ванда Николаевна. – А., 1997. – 215 с.
8. Буганова В.Н. Временные закономерности социального взаимодействия : Всеукр. (с междунар. участием) науч.-практ. конф. (Херсон, 5-6 октября 2017 р.). – Херсон, 2017.
9. Василюк Б. Ф. Психология переживаний. — М.: Изд-во моск. ун-та. 1994. С.317.

10. Вудроу Г. Восприятие времени // Экспериментальная психология / Под ред. С.С. Стивенса. — М.: Иностранная литература, 1993. — С. 859-874.
11. Гайденок, П.П. Время. Длительность. Вечность. Проблема времени в европейской философии и науке / П.П. Гайденок. — М.: Прогресс-традиция, 2006. — 459 с.
12. Головаха Е.И., Кроник А.А. Психологический возраст личности / А.А. Кроник, Е.И. Головаха // Психологический журнал. — М., 1983. — №5. — С.57 — 65.
13. Головаха, Е.И. Понятие психологического времени / Е.И. Головаха, А.А. Кроник // Категории материалистической диалектики в психологии. — М.: Изд-во «Наука», 1988. — С. 199-215.
14. Головаха Е. А., Кроник А. А. Психологическое время личности. — Киев, 1994. — 278 с.
15. Гранит Р. Преодоление амнезии. // Исследование воспоминаний и мотивов. Стокгольм, 1983.
16. Гримак Л.П. Резервы человеческой психики. — М., 1987. — 160 с.
17. Джемс, У. Психология / У. Джемс. — М.: Педагогика, 1991. — 367 с.
18. Дорзен Э. Экзистенциальная психотерапия. — М.: Изд-во Моск. ун-та. 1994. С.317.
19. Ершов, А.А. Время / А.А. Ершов. — СПб.: СПб ГУАП, 2000. — 134 с.
20. Зеттерберг Х. Научная амнезия. // Социологическое направление 1967. №. 1 (1). С.34-44.
21. Знаков В. В. Самопонимание субъекта как когнитивная и экзистенциальная проблема /
22. Знаков В. В. Понимание, постижение и экзистенциальный опыт / В. В. Знаков // Вопросы психологии. — 2011. — № 6. — С. 15–24.
23. Кіреєва З.О. Зміни в абстрактно-пізнавальному ставленні до дійсності через становлення уявлень про час у свідомості

індивідів//Наукові записки інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. Вип. 34 – Київ 2007 – С. 148-157.

24. Киреева З.А Деятельность познающего сознания через категорию времени// Вісник Харківського університету. Серія «Психологія» – 2008. – № 793, вип. 39. – С. 202-207.

25. Киреева З.А. Проявление рефлексии как компонента структуры самосознания в темпоральных репрезентациях — Вісник ОНУ ім. І. І. Мечникова. Психологія. 2015. Т. 20. Вип. 4 (38).

26. Ковалев, Вл.И. Категория времени в психологии (личностный аспект) / Вл.И. Ковалев // Категории материалистической диалектики в психологии. - М.: Изд-во «Наука», 1988. - С. 216-230.

27. Ковалев В. И. Особенности личностной организации времени жизни Гуманистические проблемы психологической теории. - М., 1995. С. 179-185.

28. Лагеборг Р. Акедия — М.: Апрель-Пресс, Психотерапия, 2008. С.87-88.

29. Левин А. П. Время — субстанция или реляция. Отказ от противопоставления концепций // Философские исследования. 1998. - С. 6-23.

30. Леонов, А.А. Восприятие пространства и времени в космосе / А.А. Леонов, В.И. Лебедев. - М.: Изд-во «Наука», 1968. - 176 с.

31. Леонтьев Д. А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности. 2-е, испр. изд. — М.: Смысл, 2003. — 487 с.

32. Логинов А.А. Гомеостаз. — Минск: Высшая школа, 1989. — 332 с.

33. Лурия, А.Р. Лекции по общей психологии / А.Р. Лурия. - СПб.: Питер, 2006. -320 с.

34. Магомед-Эминов М.Ш. Трансформация личности. — М.: Мир, 1998. С.196-197.

35. Мадди С. В поисках смысла. — М.: Политиздат, 1990 С.137-86.
36. Маслоу А. Дальние рубежи человеческой психики. — М.: Смысл, 1997. С.377.
37. Маслоу А. Мотивация и личность. — СПб.: Евразия, 1999. С.363.
38. Михайлов А.А. Dasein-анализ в философии и психологии/ Под ред. Г.М. Кучинского. — М., 2001- 204 с.
39. Моисеева, Н.И. Время в нас и время вне нас / Н.И. Моисеева. - Л.: Лениздат, 1991. -156 с.
40. Мясищев В. Н. Личность и неврозы. - Л., 1973. — 288 с.
41. Петровский, А.В. Введение в психологию / А.В. Петровский. - М.: Издательский центр «Ака-демия», 1996. - 496 с.
42. Пономарёв М.Ф. Экспериментальное исследование некоторых двигательных реакций в связи с восприятием времени // Вопросы психологии. — 1970. — №3. — С.79-87.
43. Реан, А.Л. Психология: учебное пособие / А.Л. Реан, С.И. Розум. - СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского университета, 1999. - 100 с.
44. Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии. - М., 1996. - 382 с.
45. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. — М., 1946. С.196.
46. Сартр Ж.П. Экзистенциализм – это гуманизм. — Москва, 1990. — С.319-345.
47. Сеченов И.М. Элементы мысли. Избранные произведения. — М.: Изд-во АН СССР, 1952. — Т.1. — 449 с.
48. Сифр М. О безднах земли. — М.: Прогресс, 1982. — 225 с.
49. Сырцова А., Соколова Е. Т., Митина О. В. Адаптация опросника временной перспективы личности Ф. Зимбардо. Психологический журнал, 2008 год, том 29, №3, с.101-109.
50. Сырцова А. Возрастная динамика временной перспективы личности. Диссертация на соискание учёной степени кандидата психологических наук. 2008 г. 317 с.

51. Скворцов К.А. О расстройствах восприятия времени у душевнобольных.— 1935.—Т.4. — №3. — С.17-34.
52. Франкл В. Человек в поисках смысла: Сборник / Общ. Ред. Л.Я. Гозмана и Д.А. Леонтьева. — М.: Прогресс, 1990. С.368.
53. Франкл В. Экзистенциальный вакуум: вызов психиатрии / Общ. Ред. Л.Я. Гозмана. — М.: Прогресс, 1990. С.308.
54. Фресс П. Восприятие и оценка времени // П.Фресс, Ж. Пиаже. Экспериментальная психология. — М.: Прогресс, 1978. — Вып.6 — С. 88-130.
55. Фресс П. Приспособление человека к времени // Вопросы психологии. — 1961. — №1. — С.43-57.
56. Фромм Э. Бегство от свободы. — Москва, 1990. — С.319-345.
57. Хайдеггер М. Время и бытие: статьи и выступления. М.: Республика, 1993 а.-447с.
58. Хайдеггер М. Бытие и время. М.: Ad Marginem, 1997. — 451 с.
59. Цуканов, Б.И. Анализ ошибки восприятия длительности / Б.И. Цуканов // Вопросы психологии. — <http://www.voppsy.ru/issues/1985/853/853149.htm>.
60. Цуканов Б.И. Восприятие времени и психологическая устойчивость личности // Психологическая устойчивость профессиональной деятельности. М.; Одесса, 1984. — С. 180-182.
61. Цуканов Б.И. Время в психике человека // Природа. — 1989. — №4. — С.82-90.
62. Цуканов Б.И. Время в психике человека.
63. Чудновский В.Э. К проблеме адекватности смысла жизни // Мир психологии. 1999. № 2 (18). С. 74-80.
64. Элькин Д.Г. Восприятие времени и опережающее отражение // Вопросы психологии, 1964. — №3. — С. 123-130.
65. Элькин Д.Г. Восприятие времени и принцип обратной связи // Вопросы психологии, 1962. — №2. — С.151-155.

66. Элькин Д.Г. Восприятие времени как моделирование. // Восприятие пространства и времени. — Л. : Наука, Ленинградское отделение, 1969. — С. 76-79.
67. Элькин Д.Г. Восприятие времени, — М.: АПН РСФСР, 1962. — 380 с.
68. Элькин Д.Г. Роль парности больших полушарий в восприятии времени: тезисы докладов на II съезде Общества психологов. — М.: АПН РСФСР, 1963. — Вып. 1. — С . 17-18.
69. Ялом И. Экзистенциальная психотерапия
70. Ярошевский М.Г. Психология в XX столетии. — М.: Политиздат, 1994.
71. Bruner, Jerome S. 1990. Acts of meaning . Cambridge, MA: Harvard University Press.
72. Buzsáki, György. 2006. Rhythms of the brain . New York: Oxford University Press.
73. Feldman, Ruth. 2012. Parent-infant synchrony: A bio-behavioral model of mutual influences in the formation of affiliative bonds. Monographs of the Society for Research in Child Development 77(2): 42–51.
74. Fraisse, Paul. 1982. Rhythm and tempo. In The psychology of music , ed. D. Deutsch, 149–180. New York: Academic.
75. Halliday, Michael A.K. 1978. Meaning and the construction of reality in early childhood. In Modes of perceiving and processing information , ed. H.L. Pick and F. Saltzman, 67–96. Hillsdale: Lawrence Erlbaum.
76. Husserl, Edmund. 1964. The phenomenology of internal time consciousness . Trans. J. Churchill. Bloomington: Indiana University Press.
77. Trevarthen, Colwyn, J. Delafield-Butt, and B. Schögler. 2011. Psychobiology of musical gesture: Innate rhythm, harmony and melody in movements of narration. In New perspectives on music and gesture , ed. A. Gritten and E. King, 11–43. Burlington: Ashgate.